

кої армії) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1638.htm>

15. Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія: фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. — К : Наукова думка, 2005. — 125 с.

1.10. Українське національно-орієнтоване дисидентство: змістові особливості та основні періоди

Н. Т. Якубенко

Становлення української політичної нації як консолідованого у спільних інтересах різнокультурних громад соціуму на основі рівності громадянських прав мало свою історію та не є завершеним і нині. Значна роль в інституціоналізації цього процесу відводиться українській національно-орієнтованій дисидентській діяльності.

Повштохом для перших проявів української національно-орієнтованої дисидентської діяльності стала зміна політичного курсу влади, яка почалася після XX з'їзду КПРС (1956 р.). Дисидентство виникло з об'єктивних причин і являло собою форму позиціонування альтернативного подолання негативних явищ радянської держави — таких, як: надмірний бюрократизм, тотальна русифікація, обмеження громадянських прав і свобод.

Термін «дисидент» (від лат. *dissident* — незгодний) вживався¹ для означення політичних інакодумців, які в тій чи іншій формі легально висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. Легальність означала відмову від спроб насильницького повалення тогочасного режиму. Дисиденти намагалися залишатись у рамках дозволених Конституцією форм боротьби.

Дисидентство можна визначити як сукупність рухів, груп та індивідуальних вчинків, різнорідних і різноспрямованих за своїми цілями і завданнями, але вельми близькими за основними принципальними настановами: ненасильництво, гласність, реалізація основних прав і свобод «явним порядком», вимога дотримання закону. За формами громадської активності: створення невідцензурних текстів, об'єднання в незалежні громадські асоціації, пуб-

¹ Західний, а потім і радянський друк почав використовувати цей термін із середини 70-х років XX ст. [1, с. 411]

лічні акції (демонстрації, розповсюдження листівок, голодування). За застосуванням специфічного інструментарію: поширення літературних, наукових, правозахисних та інших текстів через самвидав і західні масмедіа, петиції, адресовані в радянські офіційні інстанції та «відкриті листи» й апеляції до громадської думки (радянської, зарубіжної).

Дисидентський рух в Україні умовно можна поділити на чотири основні течії: демократичне (правозахисне) дисидентство (ця форма протесту була характерною для творчої інтелігенції), релігійне дисидентство (віруючі), національно-орієнтоване (українське) дисидентство та опозиційний рух серед національних меншин (кримсько-татарський і єврейський національний рух). Ці течії часто зливалися. Це стосується передусім українського та правозахисного дисидентства.

У працях з цієї проблематики часто перетинаються такі поняття, як «національно-визвольний рух», «шістдесятники», «дисиденти» тощо. Взаємозв'язок та особливості вказаних базисних термінів можна подати у вигляді такої схеми (рис. 1).

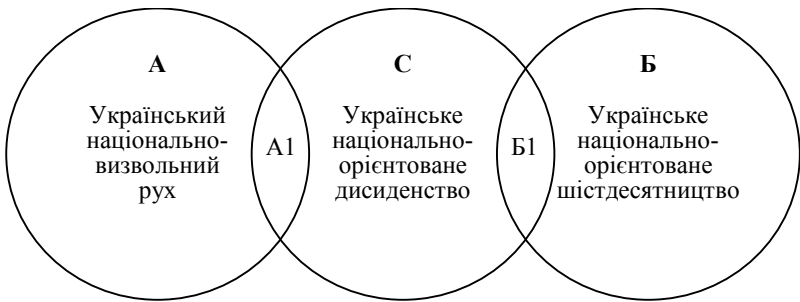

Рис. 1. Взаємозв'язок термінів «національно-визвольний рух», «шістдесятники» і «дисидентство»

За вихідний пункт візьмемо співвідношення понять «національно-визвольний рух» і «дисидентство» (А і С).

У 1939—1944 рр. до радянської України були приєднані західні українські землі, які до того часу перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Приєднання західних областей вельми сприяло відродженню українського національного руху. Ліквідація греко-католицької церкви, насильницька колективізація, масові депортації викликали опір діям влади з боку місцевого населення. Організуючим ядром цього опору стали формування УПА. Наприкінці 1946 р. розпочався перехід від форм широкої

повстанської боротьби до форм боротьби підпільної. Після загибелі Р. Щухевича, ОУН-УПА фактично припинила своє існування. Залишились лише невеликі групи, які продовжували діяти до середини 1950-х рр. Це були підпільні групи, мета яких — збройна боротьба за незалежність України. Це був кінець українського визвольного руху 1920—1950 рр [2]. Одні учасники опору загинули під час бойових операцій, інші були відправлені у концтабори.

В Україні все ж періодично виникали (до кінця 70-х рр.) невеликі підпільні організації. Більшість із них (10 з 17) було створено у західних областях України. У назвах 7-и західноукраїнських організацій — є слово «український». Це безперечно свідчить, що національна ідея превалювала і була чи не єдиною в спонукання учасників цих організацій. З назв двох найбільш ранніх національних організацій — Об'єднана партія визволення України та ОУН-Північ зрозуміло, що вони діяли в дусі ОУНівської традиції (на ідеологічних засадах націоналізму). Те саме відомо про організацію Український національний фронт (Івано-Франківськ, 1967) [3, с. 11—12].

При цьому організації, які ставили за мету збройну боротьбу¹ з радянською владою, не можна вважати дисидентськими. Також «важко вважати дисидентською традиційну антиурядову підпільну діяльність, яка пов'язана, наприклад, з розповсюдженням листівок, підметних листів...» [4, с. 92].

Назви інших підпільних організацій у деяких русифікованих містах України («Демократичний Союз соціалістів», «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» тощо) явно не свідчать, що національна ідея надихала їх учасників [3, с. 12]. Це був початок демократичного (правозахисного) дисидентства, так би мовити, в чистому вигляді, поза акцентуванням на національних проблемах українців. Підпільні організації критикували режим передусім з позицій марксизму і ленінізму. У 1958—1962 рр. усі угруповання були викриті й розгромлені [5].

Початком українського національно-орієнтованого дисидентського руху (підпільного етапу) можна вважати створення на Львівщині Української робітничо-селянської спілки (УРСС) (1958—1961 рр.). Підтримуючи ідеали національно-визвольної боротьби (створення незалежної України), дисиденти прагнули досягти мети конституційними методами, шляхом проведення агітаційно-пропагандистських акцій. Тому УРСС можна вважати

¹ Не всі вони мали зброю, але всі збиралися застосувати її.

дисидентською (підпільний етап українського національно-орієнтованого дисидентства, як невелика частка національно-визвольного руху) (див.: рис. 1, А1). «Ця інтелігентська партія неспроможна була відразу переорієнтувати патріотичні сили України на мирні методи, тому Галичина продовжувала народжувати підпільні організації старої збройної орієнтації» [6, с. 9]. «Проте, поступово з початку 60-х років ідея незалежності починає нуртувати й на Східній Україні» [6, с. 10].

Термін «дисидент» іноді неточно використовується по відношенню до людей, які прямо не виступали проти політичного режиму, але критично до нього ставилися. До них можна сміливо віднести всіх тих, які потрапляли під поняття «шістдесятники». Були також люди, які свідомо ухилялися від будь-яких форм «співпраці» з режимом (відмовлялися від посад, кар'єри і т. ін.) У цьому розумінні дисидентство — ненасильницький опір (дія), а не просто неучасть. Об'єктивно у країні, де майже зовсім не існувало громадянського суспільства, дисидентство стало єдиною формою реалізації особистості у сфері суспільного життя. У цих умовах імпульс до соціальної дії мав переважно внутрішній характер. «Дисидентство — це насамперед відстоювання права на інакомислення» [7]. Але це не зовсім точно: дисидентство — тип соціальної поведінки, а інакомислення — спосіб мислення. Але дисидентство — не тероризм¹.

Найбільш невизначеним і понині залишається питання про українське національно-орієнтоване шістдесятництво, співвідношення цього терміна з терміном «дисидент». Зрозуміло, що розгляд його змісту пов'язаний з виходом на розгляд терміна «шістдесятництво» (рис. 1, С і Б).

Лібералізація сфери політики привела до «відлиги» у сфері культури. У суспільно-культурному житті виникає таке явище, як «шістдесятництво». Шістдесятники склали насамперед, внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму. Вони не боролися з політичним режимом, не піддавали сумніву соціалістичні цінності, хоча наполягали (в думках) на більш радикальній десталінізації. Серед них стало популярним гасло «соціалізму з людським обличчям». Вони були переконані в тому, що у співробітництві з владою, за допомогою реформ можна очистити суспільство від нашарувань доби «культу особи» [8, с. 637].

¹ У січні 1977 р., у зв'язку з вибухом у Москві, Хельсінська група звернулася до засобів масової інформації у всьому світі із закликом не використовувати термін «дисидент» по відношенню до терористів.

Відбувалася переоцінка цінностей. Критичні думки формувалися під впливом західної, антитоталітарної радянської літератури, яка почала з'являтися, пісень бардів, поезії. Найважливішим у формуванні світогляду шістдесятників був вплив гуманістичної західної культури. «Щось було таке в атмосфері Європи та європейської частини СРСР... У СРСР — «діти ХХ з'їзду», за кордоном — діти неореалізму. А «дитячий садок» у цих дітей був загальним — європейська культура протесту 60-х років. Сексуальна революція, хіпі, бітники, стиляги, рок, джинси. Е. Хемінгуей — великий тато шістдесятників» [9, с. 15].

«Шістдесятництво» ані за світоглядом, ані інтелектуально, ані ідейно, ані, тим більше, політично не було монолітним. Це був «душевний порив, моральна цілеспрямованість, розкутість духу, бажання «обійняти небо» і виїхати в «тайгу за туманом» [10, с. 3—4]. Чисельність шістдесятників як якогось явища суспільно-культурного життя не можна підрахувати, бо поняття «шістдесятник» розмито. «Діти ХХ з'їзду» — ті, кому до ХХ з'їзду було близько 20 років¹.

Серед «шістдесятників» було багато творчої молоді (поети, прозаїки, художники, публіцисти), що сповідували оригінальну тематику, нові думки, відмінні від офіційних. У системі цінностей цього покоління з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, космополітичність культурних смаків. Вони вважали природним своє право на розкутість, щирість почуттів, звернення передусім до внутрішнього світу людини, прагнули відновлення чистої естетики, культивували красу, палко бажали новизни й подолання занедбаності своєї культури. В результаті творчість і громадська діяльність шістдесятників стали справжнім проривом у сформованій монолітній системі заідеологізованої культури.

Для «шістдесятників» в Україні (рис. 2) особливо болючими були національні проблеми. Вони звертали свої погляди на національну культуру, виступали на захист рідної мови, популяризували здобутки української літератури і мистецтва в народі, вивчали вітчизняну історію за творами забутих і заборонених вчених початку ХХ ст., піддавали нищівній критиці політику русифікації².

¹ Але не кожна людина з цього покоління шістдесятник. Наприклад, М. Горбачов при своєму фонді організував конференцію «Покоління Горбачова: шістдесятники у житті країни», але його самого навряд чи можна віднести до 60-ів. Справжній шістдесятник, на нашу думку, не зробив би кар'єру по партійній лінії.

² Було б хибним зводити коло «українського шістдесятництва» лише до борців за національні (українські) ідеї (така точка зору є). І зовсім некоректно висувати дилему: «Шістдесятництво: дисидентство або національно-визвольний рух?».

Рух українців-шістдесятників був інтелігентським по суті, але в Україні не відчувалося такої прірви між національною інтелігенцією і народом, як у росіяні; українські патріоти-інтелігенти ідентифікували себе його органічною частиною, можливо, через неукраїнський склад більшості міського населення та партійно-господарської бюрократії, а також тому, що більшість їх — інтелігенти у першому поколінні, вихідці з українських сіл (стара українська інтелігенція була майже поголовно знищена в довоєнні роки) [3, с. 10].

Рис. 2. Взаємозв'язок національно-орієнтованих шістдесятників і усіх шістдесятників в Україні

Шістдесятництво зародилося насамперед у середовищі поетів, письменників, критиків. Письменники мали можливість зробити

свою думку достатньо виразною. Радянський уряд створив за допомогою Спілки письменників (Спілка письменників України) свою власну монополію на літературу, тим самим борючись проти появи будь-якої «альтернативи». А шістдесятники виступали у першу чергу за свободу в питаннях художньої творчості. У період «відлиги» письменники — кожен по-своєму — почали виходити з кола жаху та «двозначності». Редакції журналів ставали дискусійними центрами. Але контроль над творами, які публікувалися, як і раніше, був жорсткий. Були межі «десталінізації» у відносинах між владою й інтелігенцією: влада не бажала, щоб письменники були носіями правди, що не потурає політичній владі. Велика частина літераторів здалася. У «Справі Пастернака»¹ інтелігенція показала себе нездатною відкрито протистояти тиску влади [1, с. 409]. Хрущов зробив в 1958—1960 рр. деякі кроки у бік лібералізації культури², але заходи виявилися недостатніми (виникає самвидав).

Саме у цей час починається «новітнє українське» відродження. В Україні поетичні вечори І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Симоненка та ін. збирали тисячні аудиторії («революція поетів»). Плеяда блискучих літературних критиків (І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, В. Мороз) повернула цьому жанрові звання літератури. Нову хвилю в кінематографі представили С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика. Пожвавлення в національно-культурному житті привело до зростання цікавості в суспільстві до театрального мистецтва. Більш плідною стала творчість композиторів. Відбулися зміни у спрямованості образотворчого мистецтва. Нові імена, ідеї з'явилися в гуманітарних науках: історії, археології, літературознавстві, мистецтвознавстві. Звичайно, коло «шістдесятників» було значно ширшим. До них горнулися молоді вчені, вчителі, студентство. Шістдесятники обмежувалися вимогами національного просвітництва.

Українське національно-орієнтоване шістдесятництво зосереджувалося головним чином у Києві та Львові. Тут відбувалися українські поетичні вечори, вистави, вечори пам'яті. Молодь

¹ 1958 рік — присудження письменнику Б. Пастернаку Нобелівської премії за роман «Доктор Живаго», який був заборонений у Радянському Союзі (у 1956 р. журнал «Новый мир» відхилив роман): більшість письменників підтримала виключення його зі Спілки письменників.

² У 1962 р. Хрущов спробував оминати опір консерваторів за допомогою інтелігенції (підтримав публікацію двох творів, які до цього ніхто не наважувався надрукувати — поему Є. Свтушенка «Сталінські нащадки» та повість «Один день Івана Денисовича» О. Солженіцина). Але підтримка цих публікацій стала єдиним актом Хрущова-ліберала [11].

брала участь у щорічному паломництві до пам'ятника Т. Г. Шевченку. Усе це до 1965 р. — на офіційно дозволених заходах.

Але зіткнення їх з системою було неминучим. Поступово шістдесятники почали гуртуватися в офіційно зареєстрованих громадсько-культурних організаціях: у Києві — Клуб творчої молоді «Сучасник» (голова — Л. Танюк), у Львові «Пролісок» (на чолі з М. Косовим). Тут почали лунати гострі думки і заборонені слова — «Україна», «нація», поширювалася «крамольна» література, зароджувався самвидав.

Перший секретар ЦК КПРС та його українські однодумці були рішуче налаштовані взяти інтелектуальне життя під свій контроль. У 1962 р. після відвідання М. Хрущовим виставки альтернативного мистецтва в Академії мистецтв відбулося чергове картання діячів культури. Того ж року на зустрічі в Кремлі з діячами культури та мистецтва Хрущов піддав критиці творчість художника Е. Неізнестного, автора терміна «відлига» І. Еренбурга, київського письменника-фронтовика В. Некрасова та ін. У виступі 18 березня 1963 року М. Хрущов закликав інтелігенцію керуватися у своїй творчості принципами партійності.

Спочатку в Україні стали обмежувати публікації «шістдесятників» у літературних журналах, потім в українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді. Особливо дісталася І. Дзюбі, І. Драчу, Л. Костенку, Є. Сверстюку. Відповідальний за ідеологічну чистоту секретар ЦК Компартії України А. Скаба критикував поетів за «формалістичні викрутаси». Клуби творчої молоді було закрито. «Шістдесятників» звинувачували у «формалізмі», «космополітизмі», «відході від марксизму-ленінізму». 1962 року відбулася фізична розправа (перша!) над вільнодумним поетом В. Симоненком, гостропубліцистична поезія якого була спрямована, зокрема, проти русифікації.

Ці події стали промовистим свідченням рішучості Хрущова та керівництва УРСР відновити дисципліну серед інтелігенції. Частина «шістдесятників» так і залишилася на позиції культурництва, частина «переорієнтувалася», але інші піднялися до ідеологічно-політичного протистояння із системою, еволюціонуючи в бік дисидентства й правозахисного руху (рис. 1, Б1).

Отже, дисиденти частково вийшли з шістдесятників, «самі ж шістдесятники так і залишилися помірною фрондою...» [9]. Але, на наш погляд, це є достатньо природним, що вони як певна поколіннева цілісність продемонстрували нездатність «все» відразу «побачити, усвідомити і жахнутися» [10, с. 3]. Звинувачення на

адресу шістдесятників («імітація діяльності», «невміння мислити», «ціле покоління неначе перекинулося в дитинство людства, коли світосприйняття було переважно емоційним, їх символ — не піднятий кулак, а фіга в кишені» тощо [9, с. 16]) об'єктивно необґрунтовані. Громадянське суспільство формується поступово. Неможливо зробити стрибок з тоталітарної системи відразу в демократичне суспільство. Дуже важко було після стількох років духовного рабства підписатися під словами поета О. Галича¹:

«Я обираю свободу,
Я п'ю з нею нині на “Ти”.
Я обираю Свободу
Норильська і Воркути»

Рух українських національно-орієнтованих дисидентів не був монолітним. У цілому їх можна поділити на «культурників», тих хто прийшов до боротьби з режимом через культурно-освітні проблеми (тобто хто переріс з національно-орієнтованого шістдесятництва у дисидентство) і «політиків», тих хто з самого початку ставив перед собою політичні цілі і завдання (це, як правило, представники підпільного руху в Західній Україні, які прагнули досягти незалежності України конституційним шляхом, і представники демократичного (правозахисного) руху).

Поява дисидентства в СРСР (у Москві) датується початком 60-х років². В Україні дисидентство почало формуватися ще у 1955 році, коли політ'язні мордовських таборів (представники національно-визвольного руху Західної України) написали «відкритий лист» до ООН. Це був перший документ, у якому узагальнювалися основні вимоги українського національного руху. Неконфронтаційний характер вимог пояснювався бажанням сприяти пробудженню національної самосвідомості українців, а також уникнути переслідувань з боку каральних органів.

Серед дисидентів, які намагалися боротися за незалежність України конституційним шляхом, першими були Левко Лук'яненко³ та

¹ О. Галич — радянський поет, сценарист, драматург, автор і виконавець своїх пісень. Народився у Дніпропетровську (Катеринославі) у 1918 р. Помер у Парижі у 1977 р.

² 1960 р. — поява першого самвидаву — журналу «Синтаксис». Олександр Гінзбург був заарештований і засуджений до двох років ув'язнення. 1966 р. — після судового процесу над письменниками А. Синявським і Ю. Данієлем — з'являються перші форми громадянської активності: петиційні кампанії на захист письменників [12].

³ Л. Лук'яненко — юрист, 1958 р. закінчив юридичний факультет МГУ. На той час працював у місті Радехові на Львівщині.

Іван Кандиба¹ (організація Українська робітничо-селянська спілка, яка діяла в Західній Україні в 1958—1961 рр.). УРСР уперше в післявоєнній історії склала ґрунтовну програму на 22 сторінки і чітко наголосила, що є спадкоємицею ідеї боротьби за самостійність України і так само чітко підкреслила відсутність організаційної спадкоємності з попередньою збройною боротьбою. Про методи боротьби за самостійність України у програмі написано: «Методи досягнення нашої мети — мирні, конституційні» [6, с. 9]. Тобто українське національно-орієнтоване дисидентство набуває демократичного забарвлення. У січні 1961 р. у Львові відбувався суд над членами спілки. Їх засудили до різних термінів ув'язнення².

Щодо «культурників», то інерція десталінізації початку 60-х років призвела до активізації процесу переростання частки національно-орієнтованого шістдесятництва у дисидентство. У відкрити демонстрацію проти русифікації перетворилася конференція з проблем української культури та мови в Київському університеті (1963 р.), традицією стали щорічні збори інтелігенції біля пам'ятника Шевченку в Києві, шквал протестів серед керівних діячів літератури викликала підозріла пожежа в бібліотеці Академії наук України у травні 1964 р., яка зруйнувала тисячі книжок і документів з української історії та культури.

Із середовища «шістдесятників» вийшли дисиденти Л. Костенко, В. Симоненко, І. Світличний, Є. Сверстюк, М. Вінграновський, А. Горська, І. Дзюба, В. Стус, М. Осадчий, І. та І. Калинець, М. Горбаль, І. Гель, брати Горині та ін. Усі вони прагнули досягти громадянських свобод і реалізації національних прав (становище України в складі СРСР, русифікація, утиски національної інтелігенції й культури, мовна проблема, та ін.), але в рамках існуючої ідеології. Їхні погляди були різнобічні та значною мірою суперечливі.

Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні був надзвичайно широким: від марксистської платформи (П. Григоренко) до націонал-комуністичної (І. Дзюба), а від неї аж до платформи, близької інтегральному націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз).

Український дисидентський рух розвивався в різних формах — переважно самвидав (безцензурні видання), листи-звернення

¹ І. Кандиба — юрист, закінчив юридичний факультет Львівського університету. Працював у місті Глиняни.

² Л. Лук'яненко відсидів понад 27 років у 10 таборах і у п'яти засланнях. І. Кандиба був засуджений до 15 років.

до керівних органів УРСР і СРСР та на адресу міжнародних організацій (процес «підписантів»), критичні публікації в закордонних засобах масової інформації, малочисельні демонстрації проти радянської влади, створення правозахисних організацій.

Дисидентство було загальноукраїнським явищем, але головними центрами дисидентської активності залишалися Київ і Львів. Існували особливості дисидентів Західної України і Східної: на Заході країни дисидентські групи планували вихід з СРСР, хоча і демократичним шляхом; на Сході, у Києві, Одесі, як правило, українське національно-орієнтоване дисидентство ще на початковому етапі поєднувалося з правозахисним дисидентством. На відміну від «шістдесятників», які траплялися навіть на високих щаблях компартійно-радянського апарату, дисидентів було мало.

Коли в 1963—1965 рр. шістдесятників припинили публікувати в журналах і газетах (наприклад, твори Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка, М. Винграновського), дисиденти-«культурники» почали їх друкувати в самвидаві, в україномовних виданнях у Польщі (газета «Наше слово», «Український календар»), Чехословаччини (журнали «Дукля», «Дружно вперед») і «Народний календар») [13].

Будучи спочатку суто літературним, переважно поетичним, самвидав у 1963—1965 рр. стрімко політизувався, з'явилася політична публіцистика, часто анонімна. Найвідомішими авторами політичного самвидаву першої половини 60-х років були: І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, Л. Плющ, В. Мороз, В. Чорновіл. Український самвидав загалом був зосереджений на національній проблемі, яка розглядалася в політичному, історичному та культурному аспектах.

Один із найбільш відомих зразків самвидаву середини шістдесятих років — анонімний памфлет «З приводу процесу над Погружальським», написаний Є. Сверстюком та І. Світличним, який був присвячений пожежі в бібліотеці Академії наук України 24 травня 1964 р. У статті ставилася під сумнів офіційна версія виникнення пожежі та стверджувалося, що це ще одна акція винищення спадщини українського народу.

Окрім цього памфлету через самвидав поширювалися статті, у яких критично оцінювалося становище СРСР: «Про стан і завдання українського визвольного руху», «Про сучасне і майбутнє України», «Націоналісти?», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі», «Відповідь матері В. Симоненка — Щербань Г. Ф.», «Лист до письменниці України Вільде та її земляків, які бояться

правди»; книжки: «На багряному коні революції», «Україна та українська політика Москви» М. Прокопа, «Сучасна література в УРСР» І. Кошелівця, «Вивід прав України» (Мюнхен) тощо [14, с. 49—50, 56, 63—65; 15, с. 49].

Широко циркулювала в самвидаві публіцистика Валентина Мороза¹. Ідеологічно В. Морозу була близька концепція інтегрального націоналізму Д. Донцова та ідеологія ОУН. Він вважав, що необхідна озброєна боротьба проти радянської влади².

Разом з Морозом поширював самвидав у Луцьку також Дмитро Іващенко³. У Львові Богдан і Михайло Горині⁴ організували видання і поширення самвидаву. Вони підтримували стосунки з В. Морозом та іншими дисидентами. Художник з Івано-Франківська (1961—1965) Опанас Заливаха збирав касети із записами віршів В.Симоненка, Івана Драча, Ірини Жиленко. Спілкуючись зі Світличним, І. Дзюбою, Є. Сверстюком, братами Горинями він, за його словами, зрозумів суть «московської імперії»⁵. Окрім вищезазначених авторів самвидаву розповсюджували І. Гель, М. Осадчий, М. Зваричевська, О. Мартиненко та ін. До 1965 р. рух дисидентів-шістдесятників не зустрічав сильного опору влади.

Прихід до влади групи Брежнєва наприкінці 1964 р. ознаменувався, за висловом тодішнього голови КДБ СРСР В. В. Семичасного, «певним пожвавленням антирадянської діяльності окремих осіб» [4, с. 48]. Справді новим було не «пожвавлення», а якість деяких крамольних для керівництва країни виступів.

Щоб «заспокоїти» українських дисидентів, П. Шелест санкціонував заплановані КДБ акції. У серпні-вересні 1965 року почалися арешти. В Києві та західних областях України за вільнодумство було заарештовано близько 3 десятків осіб. Більшість заарештованих мали пряме чи посереднє відношення до виготовлення і поширення самвидаву. Преса про арешти не повідомляла. Проти більшості заарештованих було висунуто звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді». Це викликало перший в

¹ В. Мороз у 1964 р. був викладачем Луцького педагогічного інституту, потім Івано-Франківського.

² На наш погляд, цю платформу не можна відносити до поняття «дисидент-шістдесятник» (див. поняття «дисидент»).

³ Викладач кафедри української мови та літератури Луцького педагогічного інституту.

⁴ Б. Горинь на той час — працівник Львівського державного музею українського мистецтва, виступав у пресі як літературний критик. М. Горинь — психолог. Підтримував зв'язки з підпіллям ОУН.

⁵ У 1964 році до ювілею Т. Г. Шевченка разом з А. Горською, Л. Семикіною, Г. Севрук і Г. Зубченком створив вітраж у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка. Вітраж був знищений владою як «націоналістичний».

Україні (і в СРСР у післясталінський період) відкритий і колективний політичний протест. 4 вересня 1965 року Іван Дзюба¹ використав для цього свій виступ перед прем'єрою кінофільму «Тіні забутих предків». Йому було доручено вітати творців фільму від імені киян. Увійшовши на трибуну переповненого кінотеатру «Україна», після кількох вступних слів Дзюба сказав, що свято національного мистецтва затьмарене численними арештами, і почав перераховувати прізвища заарештованих. Дзюбу підтримали Ю. Бадзьо², В. Стус³, В. Чорновіл⁴. Під листом-протестом підписалося ще 140 присутніх. У листопаді 1965 року до протесту на захист заарештованих приєдналися 48 діячів культури та науки (авіаконструктор О. Антонов, поети І. Драч і Ліна Костенко, композитори Г. і П. Майбороди, кінорежисер С. Параджанов та ін.). Надіславши листа в ЦК КПРС і ЦК КПУ, вони розпочали процес «підписантів» — своєрідну форму дисидентського руху. «Підписантами» стали кількасот представників української інтелігенції.

Але все ж із січня 1966 року почалися судові процеси над тими, хто був заарештований у серпні-вересні 1965 року (в Луцьку, Івано-Франківську, Києві та Львові). 17—20 січня 1966 року у Луцьку відбувся перший процес (над В. Морозом і Д. Іващенко). Вони були осуджені за «націоналістичну, антирадянську пропаганду та агітацію»: В. Мороз був засуджений до 4 років, Д. Іващенко до 2 років ув'язнення у таборах суворого режиму. О. Заливаху судили в Івано-Франківську та присудили до 4 років ув'язнення і заборону малювати («засуд, гідний пам'яті Т. Г. Шевченка!») [16, с. 462]. У Львові разом судили М. і Б. Горинів, І. Геля та М. Зваричевську. М. Горинь був засуджений до 6 років таборів суворого режиму⁵, а Б. Горинь — на 3 роки⁶.

Серед заарештованих було 7 киян, з яких найбільш відомою постаттю був Іван Світличний. Він був засуджений на 2 роки (1965—1966 — СІЗО КДБ), але його відпустили через 8 місяців «за нестачею доказів»: харизматичність особистості Світличного були настільки великі, а протести з приводу арешту настільки багаточисельні, що влада не наважилась тоді його судити [17].

¹ І. Дзюба — критик, публіцист; на той час працював у видавництві «Молодь», аспірант Київського педагогічного інституту.

² Ю. Бадзьо — на той час аспірант Інституту літератури Академії наук УРСР.

³ В. Стус — на той час аспірант Інституту літератури АН УРСР.

⁴ В. Чорновіл — на той час журналіст газети «Молода гвардія».

⁵ У 1971 р. вийшов на свободу, брав участь у роботі УГГ. У 1981 р. був удруге заарештований (1981—1987 рр.).

⁶ Після звільнення у 1968 р. підтримував зв'язки з київськими і московськими дисидентами, членами московської ГГ і УГГ.

Усіх заарештованих судили за «антирадянську агітацію і пропаганду» (ст. 62 КК УРСР). Вироки були — від кількох місяців до 6 років таборів суворого режиму. Кілька людей були засуджені умовно. Усього під час судових процесів були засуджені та опинилися в таборах Мордовії 20 осіб.

Паралельно розгорталися утиски тих, які співчували заарештованим. Але П. Шелест не бажав загострювати ситуацію, виступ у кінотеатрі «Україна» було кваліфіковано як «антигромадський вчинок». Це дозволяло обмежитися мінімумом санкцій (звільнення з роботи, відрахування з аспірантури тощо).

Під впливом масових арештів 1965 року І. Дзюба взявся за вивчення причин, що зумовили протест української інтелігенції. У вересні-грудні 1965 року свої пошуки він узагальнив у памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який був використаний як додаток до листа ЦК КПУ. Це була перша післявоєнна праця українського опозиційного руху, яка містила розгорнуту програму культурних і політичних вимог. Не відходячи від позицій радянської ідеології, Дзюба піддав критиці офіційну концепцію з національного питання, зокрема тезу про незмінність політики партії у цій сфері, про рівність українців та росіян в Україні та ідею майбутнього злиття націй за комунізмом. Максимальна вимога памфлету мала досить зважений вигляд — повернення партійного керівництва до забутих принципів ленінської національної політики. У завершальній частині своєї праці І. Дзюба доводив і засуджував політичну та моральну відповідальність українського керівництва за принижене становище України у складі Радянського Союзу. Ознайомившись із працею Дзюби, партійна і державна верхівка республіки звільнила автора з роботи і вимагала від нього публічно зректися написаного¹.

У другій половині 60-х років сталися зміни в самвидаві: стала переважати відкрита публіцистика, статті та листи протесту з приводу репресій. Після судових процесів 1966 року В. Чорновіл написав книгу «Правосуддя чи рецидиви терору?», у якій він аналізував результати судових процесів. Ця робота і стаття Дзюби стали найпопулярнішими в українському самвидаві. Вони були видані за кордоном українською та європейськими мовами і

¹ У 1972 р. Дзюба був виключений з СП України. Політв'язень (1972—1973 рр. — СІЗО КДБ). Під тиском КДБ І. Дзюба публічно визнав, що відчував на собі вплив буржуазної пропаганди імпералістичних спецслужб, «осудив» закордонних видавців своєї праці «Інтернаціоналізм...». Після «покаяння» засуджений до 5 років позбавлення волі, але незабаром був помилуваний. Міністр культури України (1992—1994 рр.), Герой України (2003 р.), академік Національної АН України.

відкрили українському зарубіжжю людей нового українського опору, чуждих для більшості емігрантів своїм ставленням до соціалізму і марксизму, але щиро відданих Україні і мужніх обстоюванні її блага [3, с. 18].

Крім книг Чорновола і Дзюби, досить активно поширилися публіцистичні виступи С. Караванського, написані у формі скарг у відповідні радянські інстанції. Караванський наводив скрупульозні докази русифікації України і повної невідповідності русифікаторської політики партійним програмним документам і радянським законам [3, с. 24].

У другій половині 60-х український самвидав збагатився статтями Є. Сверстюка («Собор у риштуванні»), В. Стуса («Місце в бою або розправа?») на захист І. Дзюби; М. Брайчевського («Возз'єднання чи приєднання?») — про історію відносин України та Росії; Л. Плюща (писав під псевдонімами Лоза, Малоросе тощо) і В. Мороза. Останній, ще перебуваючи в мордовському таборі, передав на волю «Репортаж із заповідника імені Берії» (був виданий у ФРН), а звільнившись написав статті: «Серед снігів» (що закликала до «апостольського» служіння Україні) і «Хроніка опору» — про руйнування української культури та русифікацію¹. 21 жовтня 1967 р. твір Чорновола «Лихо з розуму» було передано в ефір закордонною радіостанцією «Свобода». М. Осадчий по звільненні віддав у самвидав книгу «Більмо» — автобіографічну повість з описом арешту, суду та табірних років. Досить широко ходив у самвидаві колективний лист творчої молоді Дніпропетровська, за який отримали табірні терміни І. Сокульський, М. Кульчинський і В. Савченко [3, с. 25]. Були запущені в самвидав описи процесів 30-х років, зокрема, суд над режисером Л. Курбасом.

Поширювався в Україні й російський самвидав. У цьому велика заслуга Леоніда Плюща², який розмножував у Києві привезені ним з Москви рукописи³. Плющ організував переклад російською мовою кращих творів українського самвидаву для передачі

¹ Його статті були прийняті українською інтелігенцією неоднозначно (зокрема його різкий осуд зречення І. Дзюби, а також міркування про національну ідентичність). Удруге політ'язень (1970—1979 рр.).

² Математик, публіцист. До 1968 р. інженер інституту кібернетики АН УРСР. Виготовляв, розповсюджував документи «антирадянського спрямування». Брав участь у складанні листів і звернень аналогічного характеру. Член Ініціативної групи із захисту прав людини СРСР (з 1969 р.) [17].

³ «Технологія влади» Авторханова, твори Солженіцина і запис його виключення зі спілки письменників, ст. А. Сахарова «Роздуми про прогрес», запис суду над Б. Пастернаком.

до Москви і за кордон. Там стали відомі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола та інші твори. Крім того, Плющ був українським кореспондентом «Хроніки поточних подій».

Таким чином традиційна підпільна і таємна антирадянська діяльність з її соціалістичною в масі своїй фразеологією ніби відсувається на другий план. А на перший план виходить цілком легальна опозиційна активність, яка мала, до того ж, більш широкі аудиторію та сферу впливу. Інтенсивними стали зв'язки деяких «антирадянщиків» із суспільством і творчою інтелігенцією. З'явилося впливове та незнищене середовище, опозицію стало вкрай складно повністю ізолювати від її соціальної бази або оточити стіною мовчання.

Сплеск репресій у 1965—1966 рр. супроводжувався доволі масштабним ідеологічним поворотом. У республіці пройшли відкриті партійні збори, у яких засуджували «відщепенців», у газетах з'явилися статті, спрямованні проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму». Пожорсткішала цензура. ЦК КПУ ухвалив низку «закритих» постанов, що стосувалися виправлення «ідеологічних помилок» у роботі деяких журналів («Вітчизна», «Жовтень» та ін.), кіностудії ім. О. Довженка.

У 1967 р. у структурі КДБ було створено спеціальне «п'яте управління», на яке було покладено обов'язки боротьби з «ідеологічними диверсіями», а по суті, з інакодумцями. Але громадсько активна частина дисидентів, яка залишилася на волі, продовжувала діяльність.

Після певного послаблення боротьби з 1968 р. діяльність дисидентів знову активізувалася. Однією з причин розквіту дисидентського руху наприкінці 60-х — на початку 70-х років стала часткова реабілітація Сталіна (заклики до «об'єктивної та зваженої» оцінки Сталіна). Це не залишилося поза увагою інтелігенції, вона не прийняла просталінського корегування ідеології, яке справедливо пов'язувалося з новими обмежуваннями свободи [4]. Дедалі більше інакодумців відійшло від пропозиції поліпшення радянської системи, рух набув яскраво вираженого антитоталітарного характеру. Починалася нова доба, епоха ідеологічної кризи радянського комунізму.

На зміну неорганізованому потоку українського самвидаву з 1970 р. у Львові почали таємно друкувати журнал «Український вісник» (редактором був В. Чорновіл), який подавав інформацію про події суспільно-політичного життя, що замовчувалися пресою. Упродовж 1970—1972 рр. вийшло 6 номерів часопису. Бю-

летень мав кореспондентів у 10 обласних центрах України. КДБ зміг присікти розповсюдження цих матеріалів в Україні, однак на Заході вони були опубліковані.

До 1968 року ставлення влади до українського дисидентства було відносно м'якшим, ніж до учасників правозахисного руху загальнодемократичного спрямування, який ширився у Харкові, Одесі, Чернівцях, Ворошиловграді, Запоріжжі, Донецьку¹. Прямим репресіям у той час піддавалися лише ті борці за національні права, чий дії мали міжнародний резонанс (наприклад, В. Чорновіл, його праця «Лихо з розуму» була опублікована на Заході) і ті, хто безкомпромісно виступав проти радянського режиму (члени націоналістичних організацій) [13]. Після чеських подій 1968 р., коли рух дисидентів-шістдесятників став набувати організаційних форм, починається загальне посилення жорсткого режиму.

У партійних верхах відбувалася своя боротьба: почалися атаки на П. Шелеста за «націоналістичні перегини». Тому, рятуючи себе, у 1970 р. Шелест знову ініціював арешти інтелігентів-інакодумців.

Арешти посилювалися 1972 року після приходу до влади В. Щербицького, який разом із секретарем ЦК з ідеології Маланчуком і керівником КДБ України Федорчуком у рамках боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» влаштував масовий погром українських дисидентів. У 1970—1972 рр. було заарештовано понад 100 осіб (В. Чорновіл², І. Світличний³, І. Гель⁴, Л. Плющ⁵, Є. Сверстюк⁶, В. Стус⁷ та ін.). Деякі дисиденти були ізольовані в психіатричних лікарнях, решта зазнавала позасудових переслідувань. Незалежно від просвітянського самвидавівського руху виникли окремі самостійні групи, члени яких також були

¹ Наприклад, у 1969 році були заарештовані та засуджені на великий термін четверо харківчан за те, що вони підписали лист до ООН Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР.

² Був засуджений до 6 років ув'язнення і 3 років заслання за «антирадянську агітацію та пропаганду». Покарання відбував до 1978 року.

³ З 1972—1978 рр. — ув'язнений, а з 1978—1983 — на засланні.

⁴ 1966—1968 — відбував термін у таборах Мордовії, 12 січня 1972 року заарештований удруге. У серпні засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР на 10 років таборів особливого (камерного) режиму, 5 років заслання.

⁵ Заарештований у 1972 р., у 1973 році Київський суд винудив його до лікування у психіатричній клініці Дніпропетровська. Емігрував у 1976 році до Франції. Закордонний представник УГГ.

⁶ 1972 року — заарештований і в березні 1973 засуджений за статтею 62 ч. 1 КК УРСР за виготовлення і розповсюдження документів «самвидаву» до семи років таборів (відбував у ВС — 389/36 у Пермській області) та п'яти років заслання.

⁷ В. Стус — ув'язнений з 1972—1978 рр., повернувшись до Києва, продовжив правозахисну діяльність, за що у 1980 році знову був заарештований. Вирок — 10 років таборів.

заарештовані у цей час. У результаті повністю було паралізовано самвидав, частина української інтелігенції припинила свою дисидентську діяльність, публічно покаючись.

Арешти підірвали українське національно-орієнтоване дисидентство. Однак 1975 року воно відновилося у правозахисній формі. Почався новий період дисидентського руху — Гельсінський. Цього року СРСР підписав Заключний Акт Гельсінських угод, які включали статті щодо гарантії громадянських прав і свобод. Серед них була й стаття про неприпустимість переслідування громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, дисиденти зробили спробу відстояти право на інакомислення. Академік А. Сахаров у травні 1976 р. скликав у Москві прес-конференцію для західних журналістів. На ній було оголошено про утворення в СРСР групи сприяння виконанню Гельсінських угод.

У 1976 р., коли сформувалася Московська Гельсінська група, Україна першою з неросійських республік підтримала цю ініціативу. 9 листопада 1976-го була створена Українська Гельсінська група — перша відкрита неофіційна громадська асоціація в Україні. Її творцем і керівником став Микола Руденко¹. Фондаторами Групи були письменник Олесь Бердник, генерал Петро Григоренко (помер у США), юрист Іван Кандиба, юрист Левко Лук'яненко, інженер Ярослав Маринович, студент Микола Матусевич, учителька Оксана Мешко, поет і прозаїк Микола Руденко, біолог Ніна Строката, вчитель Олекса Тихий.

Вступ П. Григоренка до Гельсінської групи — свідчення її тісних контактів з московськими правозахисниками й особливо з Московською Гельсінською групою. Члени МГГ відзначили, що в умовах України створення Гельсінської групи є актом великої мужності і що діяльність її членів зустрічає виняткові перепони: у столиці України немає кореспондентів західних газет і дипломатичних представників, яким можна було б передати інформацію про порушення гуманітарних статей Заключного Акта Гельсінських угод. Члени МГГ заявили, що допомагатимуть Українській групі в передачі інформації кореспондентам і представникам глав урядів, які підписали Заключний Акт.

Загалом УГГ визначила собі широке коло завдань: ознайомлювати українське суспільство з Декларацією прав людини ООН¹,

¹ Учасник В.В. війни. Член СП УРСР (1947—1975). На пленумі правління СП виступав із критикою русифікації. Член радянського відділення Міжнародної Амністії. Автор творів, що розповсюджувалися в самвидаві: «Я свободен», «Крест». У квітні 1975 р. М. Руденку було пред'явлено обвинувачення за ст. 187 УК УКР. ССР [18].

ООН¹, збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, вільного обміну інформацією та ідеями. Це була єдина з усіх правозахисних організацій, яка не розпалася. «Отже, опертя на Прикінцевий Акт ставило боротьбу за українські національні інтереси на міжнародно-правову основу і вводило в контекст загальноєвропейського демократизаторського процесу» [6, с. 13]. Група робила наголос на законності та демократії, а не на ідеологічних доктринах націоналізму або марксизму. Це був корінний поворот в історії Української політичної думки. УГГ повністю зосередилася на українській національній проблемі. Про це свідчить не тільки її програмний документ, а й інші документи Групи (до кінця 1980 р. Українська Гельсінська група випустила 30 декларацій і звернень, зокрема 18 меморандумів і 10 інформаційних бюлетенів) [3, с. 44]. Усі вони присвячені загальним або приватним аспектам національної проблеми.

Правозахисний український рух привернув увагу урядів і законодавців багатьох країн світу до проблем України. У листопаді 1976 року у Вашингтоні створено Комітет Гельсінських гарантій для України, до складу якого увійшли представники відомих зарубіжних правозахисних організацій. У своєму зверненні до країн — учасниць Белградської наради влітку 1977 року Українська Гельсінська група наголошувала, що Україна, увійшовши до складу СРСР, утратила свій суверенітет, свою державність. «Ми глибоко шануємо культуру, духовність, ідеали російського народу, але чому Москва має вирішувати за нас на міжнародних форумах... ті чи інші проблеми, зобов'язання?». Кожен народ, ішлося у зверненні, має жити в спілці демократичних держав «вільним чинником, незалежним творчим духом. Народ має бути господарем своєї землі, своєї традиції, своєї волі до побудови кращого життя — для всіх, для кожного» [3]. Здобуття суверенітету України, на думку авторів документа, можливе лише за умови розв'язання загальнодемократичних завдань — досягнення реальної свободи слова, волевиявлення, в'їзду та виїзду зі своєї країни, вільного поширення своїх ідей та ознайомлення з ідеями інших людей, вільного створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо. Автори пропонували звільнити всіх політв'язнів і скасувати відповідні статті в кримінальних кодексах союзних республік і СРСР, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідува-

¹ Радянське суспільство не було ознайомлене з Декларацією. Про це свідчить такий факт: у Ленінграді на політичному процесі над дисидентами суддя грізно запитав одного з підсудних: це ви автор антирадянського документа «Загальна Декларація Прав Людини»? [19]...

ти цензуру. Пропонувалося також засудити на рівні Організації Об'єднаних Націй саму ідею вбивства та війни.

Незважаючи на те, що Українська Гельсінська група діяла цілком легально, у межах радянської Конституції і підписаних СРСР міжнародних угод, вона стала об'єктом жорстоких переслідувань з боку влади.

25 грудня 1976 року були проведені обшуки у кількох членів Української Гельсінської групи. Це був перший крок наступу влади на Гельсінській рух. Перші арешти були проведені одночасно в Московській і Українській Гельсінських групах: 3 лютого 1977 був заарештований у Москві Олександр Гінзбург, 4 і 5 лютого в Україні — М. Руденко та О. Тихий. У квітні були арештовані М. Матусевич і М. Маринович, у грудні — Л. Лук'яненко. У листопаді 1977 р. П. Григоренку було дозволено поїхати до США в гості до сина, і незабаром він був позбавлений радянського громадянства.

Після арешту Руденка й Тихого до Української Гельсінської групи у 1977—1978 рр. були прийняті нові члени. Від створення групи 1976 року до 1985 року до групи вступило 41 і було засуджено 36 осіб, з них за ґратами померли О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко та В. Стус [6, с. 14].

В умовах України вражаючим актом громадянської мужності була саме заява про вступ до незалежної групи. У 1978 р. УГГ почала випускати інформаційні бюлетені. Вони відображали основні факти переслідування учасників українського національного руху, зокрема членів УГГ, і становище українських політв'язнів. У цих бюлетенях публікувалися самвидавівські документи, теж головню про репресії проти учасників українського національного руху і про долю його заарештованих учасників.

Політичні арешти 1979—1980 рр. на Україні передусім були спрямовані проти учасників Гельсінської групи. При цьому широко використовувалися кримінальні звинувачення, сфабриковані за допомогою міліції або негласних співробітників КДБ. З 14 членів УГГ в 1979—1980 рр. 6 засуджені за кримінальними звинуваченнями¹. Це було незграбною спробою прикрити факт розгрому суспільної групи, створеної на основі Заключного Акта Гельсінських угод.

Водночас діячів українського самвидаву, які діяли анонімно, і тому менше відомих на Заході, ніж члени УГГ, судили «за анти-

¹ Їм дали порівняно невеликі терміни ув'язнення (два-три роки), але у таборах їм знову висунули нові звинувачення і засудили на довгі терміни (В. Стрільців, В. Овсієнко, В. Стус, Я. Лесів, П. Січко, В. Січко та ін.) [3, с. 32].

радянську агітацію і пропаганду» та давали максимальні терміни (як і членам УГГ, яких судили за цією статтею). Так були засуджені Степан Хмара, Віталій Шевченко та Олександр Шевченко, які здійснювали випуск «Українського вісника» в 1973—1975 рр., а також інші автори українського самвидаву (Юрій Бадзьо, Дмитро Мазур, Василь Курило, Григорій Приходько, Павло Чорний та ін.).

До 1981 року, коли був заарештований останній, хто залишився на волі член Української Гельсінкської групи — Іван Кандиба, всі учасники УГГ опинилися в ув'язненні, і до кінця 1983 року жоден з них на свободу не вийшов: у кого підходив термін звільнення, той, не виходячи з табору, отримував новий вирок. Тільки так владі вдалося припинити діяльність Української Гельсінкської групи. Навколо репресованих утворилася інформаційна блокада. Така ж ситуація склалася і в Москві¹. Відкрите дисидентство стало неможливим.

Українське національно-орієнтоване дисидентство наприкінці 70-х — на початку 80-х років знову повернулося від відкритих організацій до підпільних і, можливо, поставило під сумнів надію про розв'язання «української національної проблеми» у складі Радянського Союзу. Повернення до підпілля, і відродження ідеї про відділення від СРСР — результат безперервної русифікації і жорсткої репресивної політики влади. Однак незважаючи на втрату можливості відкритої суспільної діяльності український національний рух зберіг демократичну спрямованість.

Змикання правозахисників-неукраїнців з Українським національним рухом відбувалося на платформі цього останнього.

Дисидентський рух не став масовим. Держава боролася з дисидентами. За даними Секретаріату Міжнародної Амністії на початок 80-х років, кількість політв'язнів усіх напрямів в СРСР становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців налічувалося від 25 % до 75 %².

Одне те, що правозахисний рух існував, робить щонайменше неточним термін «застій» відносно 1970-х років [7]. Дисидентство сприяло системній кризі радянського ладу. Правозахисний рух тривав до розпочатої М. Горбачовим нової

¹ У січні 1980 року академік А. Сахаров був засланий у місто Горький (місто було закрито для іноземців). Тож йому було дуже важко виконувати свою роль інформаційного центру правозахисного руху.

² «Осуждённый, осуди свои националистические взгляды», — закликав великий плакат в ідальні одного з таборів в Мордовії. Це дуже переконливо свідчило, що основним контингентом політв'язнів було національно-спрямоване дисидентство, у тому числі і українське [20].

кампанії десталінізації. У другій половині 80-х років дисиденти влилися в широкий громадський рух, що народився в рамках оголошеної в політбюро ЦК КПРС «перебудови», але швидко переріс її рамки.

З погляду сучасних реалій формування політичної нації в Україні національно-орієнтоване дисидентство 60-х — поч. 80-х рр. — безумовно, історія. Змінилися масштаби, правове та соціальне середовище, ступінь відкритості та інформаційне поле. Але відправляти у політичне чи інтелектуальне минуле українське національно-орієнтоване дисидентство не є ні історично, ані політично обгрунтованим. Витоки сучасного етапу розвитку української політичної нації — власне, у ньому.

Література

1. *Богораз Л.* Диссиденты / Богораз Л., Даниэль А. // 50/50: Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М.: Прогресс, 1989. — С. 411—416.

2. *Баран В. К.* Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.) / В. К. Баран. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, НАНУ, 2003. — 670 с.

3. *Алексеева Л. М.* История инакомыслия в СССР: Новейший период / Л. М. Алексеева. — М.: Моск. Хельсинск. Группа, 2012. — 384 с.

4. *Козлов В.* Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев. 1953—1982 годы. По рассекреченным документам Верховного суда и прокуратуры СССР / Козлов В. // Отечественная история. — 2003. — № 4. — С. 93—111.

5. *Прокоп М.* Нова платформа і нові обрії. З приводу сучасного руху за людські права в комуністичному боці / Прокоп М. // Сучасність. — 1977. — № 5. — С. 92—94.

6. *Лук'яненко Л.* До історії Української Гельсінської спілки / Л. Лук'яненко. — К.: Фенікс, 2010. — 320 с.

7. *Гефтер М. Я.* Десталинизация / Гефтер М. Я. // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М.: Прогресс, 1989. — С. 394—401.

8. *Литвин В. М.* Історія України / В. М. Литвин — К.: Наукова думка НАН України, 2010. — 828 с.

9. *Радзиховский Л.* Взрослые дети молодых людей. Шестидесятники и их наследники / Радзиховский Л. // Искусство кино. — 2006. — № 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kinoart.ru/ru/archive/2006/03/n3-article2>

10. *Афанасьев Ю.* Шестидесятники: итоги бездумного пути [Электронный ресурс] Стенограмма выступления Ю. Афанасьева 15 марта 2011 г. в Горбачев-фонде на конференции «Поколение Горбачева: шес-

тидесятники в жизни страны» — Режим доступа: <http://russ.ru/Mirovaya-rovestka/SHestidesyatniki-itogi-bezdufnogo-puti>

11. *Верт Н.* Історія радянської держави (1900—1991) / Н. Верт. — М.: Весь мир, 2001 — 543 с.

12. *Хоскінг Д.* Історія Советського Союзу 1917—1991/ Д. Хоскінг. — С.: Русич, 2001 — 496 с.

13. *Захаров Ю.* Опозиція в Україні (50—80ті рр.) / Ю. Захаров. — Х., 2003. — 320 с.

14. *Мороз Р.* Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. — Львів: Свічадо, 2005. — 216 с.

15. *Курносів Ю. О.* Інакомислення в Україні (60-ті — п.п. 80-х рр.) / Ю.О. Курносів. — К., 1994. — 221с.

16. Доброокий: Спогади про Івана Світличного / ред. рада: В. Шевчук та ін.; сост.: Л. Світлична, Н. Світлична. — К.: Час, 1998. — 575 с.

17. *Плющ Л. І.* На карнавалі історії. Свідчення / Л. І. Плющ — К.: Факт, 1979. — 632 с.

18. *Руденко М.* Найбільше диво-життя: спогади / М. Руденко — Київ, Едмонтон. Торонто: Канадський інститут українських студій: ТАКСОН, 1998. — 368 с.

19. *Вудка В.* Московщина / Вудка В. — Израиль: Морія — 1984 [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.belousenko.com/books/vudka/vudka_moskovsina.html

1.11. Революційний стрибок до політичної нації: Україна на шляху до власного суверенітету

І. Д. Дугко, О. І. Маманчук

Політика перебудови в СРСР стала потужним поштовхом національного відродження українського суспільства, найбільш вагомим політичним здобутком якого стала державна незалежність України. Національно-державні процеси в Україні в цьому відношенні набули справді революційного характеру, хоча пробудження та активізація українського суспільства протягом перебудови зумовлювалася початково не стільки національно-державними або національно-політичними, скільки соціально-економічними тенденціями.

Показово, що сам процес перебудови ініціювався його лідерами з метою прискорення соціально-економічного розвитку суспільства як тенденції, що мала ліквідувати очевидне (й усвідомлене навіть на рівні найвищого керівництва КППС) відставання Радянсь-